

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.4-2.3>**П. О. Пономаренко**здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАХУВАННЯ МАЙНА ТА МАЙНОВИХ ПРАВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу нормативно-правового забезпечення страхування майна та майнових прав на українських землях у складі Російської імперії.

З урахуванням доктринального дослідження встановлено, що страхування майна, особливо від вогню в період знаходження українських територій у складі Російської імперії в розглянутий період було лідируючим видом майнового страхування за обсягом застрахованого майна, оскільки пожежі здавна вважалися справжнім стихійним лихом, але ніяких точних статистичних даних про загальну кількість пожеж, які сталися в представлений період на територіях українських губерній немає.

Аргументовано констатовано, що майно, яке підлягає страхуванню, повинно бути спочатку оцінено, а підготовлений оцінювачами висновок про вартість застрахованого майна повинен бути переданий в місцеву думу, з якої згодом мав бути направлений в банк. За даних обставин, доведено, що передача висновку про вартість оціненого майна служило свого роду додатковою гарантією достовірності і правильності проведеної оцінки, а також, несло в собі риси реєстраційного характеру. Сам факт оцінки застрахованого майна оцінювачами цілком очевидний і обґрунтований з позиції сучасності, оскільки будь-яке рухоме або нерухоме майно, за усталеною практикою багатьох сучасних страхових компаній, спочатку має пройти процедуру «оцінки страхового ризику».

Доведено, що досить дієва система страхового законодавства в період знаходження українських територій у складі Російської імперії виникла лише наприкінці XVIII століття, що було викликано рядом причин, основними з яких є інтенсивне зростання торгового обороту з іноземними державами, необхідність захисту і розвитку морської торгівлі, а також необхідність в захисті майнових інтересів громадян.

Ключові слова: страхування, органи державного страхування, українські території у складі Російської імперії, державне управління, страхова діяльність, страхові компанії.

Постановка проблеми. В даний час в Україні відбуваються глибокі суспільно-політичні та соціально економічні перетворення. Страхування як система захисту майнових інтересів громадян, організацій та держави відіграє важливу роль у вирішенні соціально-економічних завдань. Страхова діяльність обумовлена певними соціально-економічними потребами суспільства. У науковій літературі зазначається, що страхування в сучасних умовах розвивається на принципах, що кардинально відрізняються від тих, які існували в період командно-адміністративної системи. У неринкової системи господарювання відшкодування збитку в основному здійснювалося державою, яка виділяла кошти з бюджету на відновлення зруйнованих підприємств, житла, ліквідацію наслідків стихійних

лих та інші аналогічні ціла система страхування відіграла лише допоміжну роль. У сучасний період суспільно-державного розвитку, страхування, будучи одним з елементів виробничих відносин, створює необхідні умови для проведення попереджувальних заходів щодо запобігання негативним наслідкам впливу стихійних сил природи та інших надзвичайних подій.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, зокрема окремі питання організації страхування від вогню були розглянуті Г. І. Андреевим, а страхуванню худоби від падежу, посівів від градобиття були присвячені роботи С. Е. Разумова,

С. М. Розеноєра, Л. В. Фелінського, але не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення нормативно-правового забезпечення страхування майна та майнових прав на українських землях у складі Російської імперії належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз нормативно-правового забезпечення страхування майна та майнових прав на українських землях у складі Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Системний аналіз діяльності іноземних страхових компаній показав, що до другої половини XVIII століття не лише на українських територіях, але й в Російській імперії практично була відсутня уніфікована страхова організація, хоча необхідність в страхуванні вже звичайно існувала, як наслідок доводилося користуватися послугами іноземних страхових компаній, що призводило до вивозу капіталу за кордон. Потреба у страхуванні задовольнялася послугами іноземних товариств, які з'явилися в той час в Німеччині та Австрії, що спричинило за собою «відплив» великої кількості золота за кордон у вигляді сплати страхових премій. Усвідомлюючи негативність подібної ситуації, держава, бажаючи звільнити від підприємливих європейських страховиків, зробила перші спроби створення вітчизняної системи страхування, а саме створення дарчого страхування [1, с. 6].

Одним з основних нормативних документів, що регламентували правові відносини в галузі страхування в Російській імперії розглянутого періоду, був Маніфест імператриці Катерини II «Про заснування Державного позикового Банку» від 28 червня 1786 року, який складався із досить об'ємної преамбули і 35 статей, дві з яких були присвячені виключно питанням страхування нерухомого майна від вогню. Оскільки сам факт здійснення банком страхових операцій мав скоріш за все другорядний, допоміжний характер і служив швидше засобом забезпечення застави нерухомого майна [2, с. 20].

У 1786 р., при установі Державного позикового Банку уряд надав йому право приймати на свій страх кам'яні будинки, заводи і фабрики. Здається, що в зв'язку з цим великий науковий інтерес представляє аналіз статей 20 і 21 Маніфесту «Про заснування Державного позикового Банку» від 28 червня 1786 року, наприклад, в цих двох статтях досить широко викладені всі повноваження, покладені на Державний позико-

вий банк зі страхування майна, що приймалося під заставу банку. Відповідно до ст. 20 даного Маніфесту банк брав на страхування кам'яні будинки і фабрики від власників даного майна, які виявили бажання застрахувати своє майно вартістю в три чверті від тієї суми, в яку буде оцінено їх майно міськими оцінювачами. Дана оцінка повинна бути віддана в міську думу, а з неї повинна бути представлена в банк. Далі в цій же статті говориться і про проблеми відшкодування шкоди в разі настання страхової події. Наприклад, банк виплачував власнику застрахованого майна суму страхового відшкодування в розмірі вартості застрахованого будинку. Визначалося, що в разі продовження договору страхування на кожний наступний рік страхова премія обчислюється в розмірі півтора відсотка від страхової суми під усі нещасні пригоди, якби будинок, фабрика або завод згоріли, або тому подібним випадком були знищені. Таким чином, на наш погляд, одночасно почав формуватися, хоча і «слабкий», але свій правовий механізм, який відмежовував цю сферу від проникнення іноземних страхових компаній та установ, однак, при цьому страхова монополія переслідувала і фіскальні цілі, обмежуючи відтік золота за кордон у формі страхових платежів [3, с. 110].

З наведеного раніше аналізу Маніфест видно, що даний нормативно-правовий акт не дає тлумачення будь-яких понять пов'язаних зі страхуванням, і що більш важливо, він також не дає тлумачення самого поняття майнового страхування.

Як уже згадувалося раніше, в даному нормативно-правовому акті чітко зафіксована страхова премія, яка встановлюється в розмірі три чверті від вартості застрахованого майна, причому Маніфест не дає відмінностей за вартістю страхування між житловими будинками і промисловими об'єктами. Процентне співвідношення за вартістю застрахованого нерухомого майна було єдиним для всіх.

У той же час, в тексті представленого Маніфесту, жодного разу не використовується таких усталених в сучасному праві термінів як «страхувальник», «страховик», або «страхова премія». Також необхідно відзначити, що цей нормативний акт не виробляє розподіл суб'єктів страхових правовідносин. Доктринальний його зміст дозволяє зазначити, що стає очевидним, що під страхувальником нормативний акт має на увазі власника застрахованого майна, використовуючи при цьому термін «господар», а в ролі страховика виступав банк. У зв'язку

з цим виникає питання: чи могло в якості страхувальника виступати інша особа, яка не є власником застрахованого майна? На нашу думку, виходячи з логіки Маніфесту, застрахувати будинок, завод або фабрику мав право лише власник цього майна [4, с. 15].

Крім того, що майно, яке підлягає страхуванню, повинно бути спочатку оцінено, а підготовлений оцінювачами висновок про вартість застрахованого майна повинен бути переданий в місцеву думу, з якої згодом цей висновок мав бути направлений в банк. За даних обставин, можна зробити припущення, що передача висновку про вартість оціненого майна служило свого роду додатковою гарантією достовірності і правильності проведеної оцінки, а також, можливо, несло в собі риси реєстраційного характеру. Сам факт оцінки застрахованого майна оцінювачами цілком очевидний і обґрунтований з позиції сучасності, оскільки в наші дні будь-яке рухоме або нерухоме майно, за усталеною практикою багатьох сучасних страхових компаній, спочатку має пройти процедуру «оцінки страхового ризику».

Незважаючи на те, що даний нормативно-правовий акт був присвячений питанню здійснення страхування від вогню по засобом утвореної страхової експедиції, Маніфест не містив визначення поняття «страхування», він лише визначав структуру і склад самої страхової експедиції, визначав порядок прийому на страхування кам'яних будівель, здійснення виплати страхового відшкодування, а також визначав органи або посадових осіб, які мають можливість здійснювати оцінку застрахованого майна [5, с. 130].

В якості певної боротьби з вивезенням капіталу з Російської імперії у вигляді страхових премій окремою статтею Маніфесту від 23 грудня 1786 року заборонялося страхувати в іноземних страхових компаніях свої будинки, заводи і фабрики. У зв'язку з цим стаття містила санкції, щодо осіб, які застрахували свої будинки і фабрики в іноземній страховому товаристві, так, наприклад, подібна особа позбавлялася заступництва і захисту своєї держави в разі виникнення будь-яких суперечок з іноземним страховим товариством [6, с. 11].

На наш погляд, Маніфест від 23 грудня 1786 року одним із перших нормативних актів, дія якого поширювалась на українські території та стосувалась правовідносин у сфері страхування майна, в яких досить детально викладені обставини укладення договору страхування, отримання страхового відшкодування

та обставини, що виключають можливість отримання страхового відшкодування. В даному акті вперше використовується термін «страхова сума», хоча його визначення й було відсутнє. На нашу думку, Маніфест від 28 червня 1786 року встановлював сам інститут страхування і вводив державну монополію на страхування в Російській імперії взагалі. Однак при цьому слід мати на увазі, що ця монополія не носила абсолютний характер: кредитним установам дозволялося брати в заставу будинки, застраховані в іноземних товариствах за умови сплати штрафу на користь в розмірі півтора відсотка від страхової суми.

Підводячи підсумок викладеного, відзначимо, що досить дієва система страхового законодавства в період знаходження українських територій у складі Російської імперії виникла наприкінці XVIII ст., що було викликано рядом причин, основними з яких є інтенсивне зростання торгового обороту з іноземними державами, необхідність захисту і розвитку морської торгівлі, а також необхідність в захисті майнових інтересів громадян [7, с. 18-19].

З метою скорочення відтоку капіталу з країни у вигляді страхових премій при страхуванні майна в іноземних страхових суспільствах Маніфест від 28 червня 1786 року встановлював свого роду державну монополію на страхування і забороняв страхувати своє нерухоме майно в іноземних страхових організаціях. Наступним, не менш важливим нормативно-правовим актом в сфері майнового страхування, є Маніфест від 23 грудня 1786 року, який фактично можна назвати першими правилами страхування майна. На думку багатьох сучасних дослідників, історія страхування майна від вогню бере свій початок з моменту появи в Російській імперії першого акціонерного страхового товариства, а саме «Російського страхового від вогню товариства», заснованого у 1827 році, однак ми не можемо погодитися з подібним судженням, оскільки, на нашу думку, історія вітчизняного страхування від вогню починається в більш ранній період. Більш того, на наш погляд, саме в цей історичний період почав формуватися досить цілісний механізм правового регулювання в галузі страхування майна в Російській імперії, причому в даний механізм включалася вся система правових засобів (нормативних актів, положень, статутів, індивідуальних актів, і ін.), яка дозволяла, до певної міри послідовно і юридично гарантовано регулювати відносини в галузі страхування майна, окрім того, сам цей меха-

нізм своєю дією охоплював законодавство про страхування майна від вогню, законодавство про морське страхування, транспортне страхування, річкове страхування та ін. [8, с. 22].

Правове регулювання страхування тут відбувається у всіх випадках, коли приймаються в результаті виконання зобов'язань сторонами (компаніями, товариствами та ін.) нормативні або індивідуальні рішення, регламентують цілі, завдання і варіанти поведінки можливих або конкретних, названих в угоді учасників страхових відносин. Цей вид правового регулювання стосується всіх власників майна, страхових компаній, товариств, які уклали в установленому порядку договір страхування. При цьому воно, як показує дослідження, мало два різновиди – загальне (нормативне) правове регулювання та індивідуальне.

Розглянемо елементи і особливості правового регулювання та їх механізм, акцентуючи нашу увагу на найбільш важливих для того часу актах, що стосуються страхування майна від вогню, морського страхування, транспортного тощо. Так важливим елементом розглянутого механізму є, як ми вважаємо, Маніфест імператриці Катерини II від 28 червня 1786 року «Про створення Державного позикового Банку», адже вважається, що це є перша спроба створити цілісну систему державного страхування майна від вогню при урядових установах. Однак даний правовий акт не давав тлумачення будь-яких понять пов'язаних з даним видом страхування. І що більш важливо, він також не давав характеристики самого поняття майнового страхування. Відповідно до Маніфесту банк за допомогою спеціально створеної для цих цілей страхової експедиції брав на страхування кам'яні будинки, заводи і фабрики від власників даного майна, які виявили бажання застрахувати своє майно від пожежі ціною в три чверті від тієї суми, в яку буде оцінено їх майно міськими оцінювачами. При цьому основною метою створення даної страхової експедиції при позиковому державному банку було скорочення відтоку грошових коштів, які йшли з Російської імперії у вигляді страхових премій для іноземних страхових товариств.

У той же час, ми вважаємо, що в питанні пов'язаному з появою перших страхових установ, які займалися страхуванням від вогню до певної міри можна приймати до уваги страхові установи, що з'явилися в Фінляндії, царстві Польському і Прибалтійських губерніях, які стали першими прототипами страхових установ, які в подальшому створювались на українських

територіях. Причому, у рамках досліджуваного механізму правового регулювання всі законодавчі акти можна розділити на три основні групи: Серед них – нормативно-правові акти, які регулювали діяльність підприємств; нормативні акти певної організації, в незалежності від характеру здійснюваних ними операцій; законодавчі акти і адміністративні акти тощо.

Так до законодавчих актів належали нормативні правові акти, що стосуються умов створення акціонерних страхових компаній і подальшої їх діяльності. Однак в той же час треба відзначити, що до 1836 року не існувало повноцінного законодавства про акціонерні компанії і тому акціонерні товариства, які виникли до цього часу, отримували схвалення про їх створення шляхом затвердження їх статутів. Причому в останніх містилися зазвичай, крім постанов про їх внутрішньої діяльності, також і правила страхування, які і визначали свої договірні відносини зі страхувальниками, вони ж і становили предмет полісних умов. Важливо відзначити, що цей порядок затвердження статутів акціонерних страхових товариств зберігався до прийняття у 1836 році «Положення про акціонерні торгові і промислові компанії».

Необхідно підкреслити, що на період дії монополії страхової діяльності, право вільного вибору страховика було швидше вторинним, оскільки воно виникало в осіб тільки після відмови від страхування з боку організації, що володіє монополією на певній території. З метою запобігання шахрайських дій і недопущення незаконного збагачення заборонялося страхувати одне й те саме майно одночасно в різних страхових організаціях, як в вітчизняних, так і іноземних. У разі якщо «страховий квиток» згорить або буде викрадений, то страхувальник зобов'язаний без зволікання заявити про цю подію в правління товариства і повідомити про цю подію у пресі, а після цього отримати від організації дублікат цього квитка. При цьому законодавець, не регламентує який саме термін маєтись на увазі під поняттям «без зволікання», а відповідно і визначити, протягом якого терміну страхувальник зобов'язаний був заявити про викрадення чи іншому знищення страхового квитка, не представляється можливим. Після закінчення терміну страхування бажаний його продовжити повинен був заздалегідь, до закінчення його терміну подати до правління товариства або надіслати поштою заяву, або «оголошення» за чинною на той момент термінологією, в якому вказувалося, які зміни відбу-

лися в застрахованому майні, якщо такі були. Після перевірки відповідних змін, якщо такі відбулися, правління товариства залишалася колишня або призначалася нова сума страхової премії. При цьому відзначимо, що будь-яке листування через пошту між правлінням страхового товариства і страхувальником здійснювалося за рахунок останнього [9, с. 81].

Страховання могло переноситися на інші предмети або могло бути віддане іншим особам тільки в разі повідомлення правління товариства, або його повіреного, оскільки організація відповідала тільки за те майно, яке у неї застраховано і тільки перед тими особами або їх спадкоємцями, на ім'я яких воно застраховано. Тому якщо застрахована будівля або товар перейдуть у власність іншої особи, наприклад, у спадок, то набувач того чи іншого майна зобов'язаний був негайно повідомити про це правління товариства, представивши на те відповідні документи. При цьому точні терміни протягом яких новий власник майна зобов'язаний був повідомити правління товариства, як видно з текстів статутів законодавцем так і не були закріплені. І, більш того, вони не містили ніяких санкцій щодо осіб, які можуть порушити це правило.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що страхування майна, особливо від вогню в період знаходження українських територій у складі Російської імперії в розглянутий нами період було лідируючим видом майнового

страхування за обсягом застрахованого майна, оскільки пожежі здавна вважалися справжнім стихійним лихом, але ніяких точних статистичних даних про загальну кількість пожеж, які сталися в представлений період на територіях українських губерній немає.

Список використаної літератури:

1. Манес Л. Основы страхового дела. Санкт-Петербург : изд. М. В. Кечеджи-Шаповалова, 1909. 173 с.
2. Ноткин О. К. вопросу о кодификации страхового права. *Страховое обозрение. Ежемесячный журнал страховых знаний и вопросов.* № 6. Санкт-Петербург, 1894. С. 18-23.
3. Рыбников С. А. Очерк из истории страхования в России. *Вестник государственного страхования.* № 19-20. 1927. С. 110-112.
4. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Москва, 1997. 680 с.
5. Райхер В. К. Общественно-исторические типы развития страхования. Москва : Изд-во академии наук СССР, 1947. 282 с.
6. Шершеневич Г. Ф. Учебник торгового права. Москва : Московское научное издательство, 1919. 335 с.
7. Иванова М. Теоретические аспекты страхования. *Страховое ревю.* 2004. № 7. С. 21-28.
8. Савкин Д. В. Некоторые аспекты возникновения и развития института страхования. *История государства и права.* 2002. № 1. С. 12-28.
9. Чунтулов В. Т. Экономическая история СССР. Москва, 1969. 464 с.

Ponomarenko P. O. Regulatory and legal support of property and property rights insurance on Ukrainian lands as part of the Russian Empire

The scientific article is devoted to the research and complex analysis of the normative-legal provision of property and property rights insurance on the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire.

Based on doctrinal research, it established that property insurance, especially against fire during the stay of Ukrainian territories in the Russian Empire in the period under review was the leading type of property insurance in terms of insured property, as fires have long been considered a natural disaster, but no accurate statistics the number of fires that occurred in the presented period in the territories of the Ukrainian provinces is not.

It argued that the property to insured assessed, and the opinion prepared by the appraisers on the value of the insured property submitted to the local act, from which it sent to the bank. In these circumstances, it proved that the transfer of the conclusion on the value of the assessed property served as a kind of additional guarantee of the reliability and correctness of the assessment, as well as carried the features of the registration nature. The very fact of appraisal of insured property by appraisers is quite obvious and justified from the standpoint of modernity, as any movable or immovable property, according to the established practice of many modern insurance companies, must first undergo a procedure of "insurance risk assessment".

It proved that effective system of insurance legislation during the Ukrainian territories in the Russian Empire emerged only at the end of the XVIII century, which was caused by a number of reasons, the main of which are the intensive growth of trade with foreign countries, the need to protect and develop maritime trade need to protect the property interests of citizens.

Key words: *insurance, state insurance bodies, Ukrainian territories as a part of the Russian Empire, public administration, insurance activity, insurance companies.*